

ERAKIRJAD INFOALLIKANA EESTI JA LÄÄNE VAHEL STALINISMIST SULANI (1946–1959)

Anu Raudsepp

Teise maailmasõja järel eraldas raudne eesriie Eesti pikaks ajaks muust maailmast ja lahutas paljud eesti perekonnad üksteisest. Sõja tõttu põgenes Läände ligikaudu 80 000 eestlast.¹ Propaganda ja tsensuuri abil moonutati infot Eesti ja Lääne kohta kuni okupatsiooni lõpuni.² Kõige keerulisem oli olukord stalinismi aastatel, mil info ja infoliikumine olid eriti tugeva kontrolli all.³ Kohalike ja maailma aktuaalsete küsimuste kohta saadi infot vaid hoolikalt tsenseeritud meedia ning erinevate propagandistlike väljaannete kaudu.

Kodumaal elavad inimesed nägid vastuolusid meedias kajastatud info ja tegelikkuse vahel oma silmaga või kuulsid kaasteelistelt. Vaatamata ohule leidis neid, kes Eesti sündmusi oma päevikutes kirjeldasid.⁴ See oli üks vaimse vastupanu viise, võimalus jäädvustada ajalugu. Kusta Mannermaa kirjutas 29. märtsil 1947. aastal Tartus oma päevikus hirmuõhkkonnas ja toidupuuduses elava rahva olukorda dokumenteerides: “Teateid niisugustest asjadest saab ainult suusõnal, ajalehes midagi sellest ei ole, tuleviku ajaloo kirjutaja leiab, et aeg on äärmiselt rahulik ja kena, et kuritööd nagu peaaegu polegi.”⁵

Eraisikute ainsaks võimalikuks suhtluskanaliks Eesti ja Lääne vahel olid stalinismi ajal kirjad. Seni on teaduskäibesse jõudnud vaid üksikuid

¹ Kaja Kumer-Haukanõmm, “Teise maailmasõja aegne eestlaste sundmigratsioon läände”, *Acta Historiae Tallinensia*, 17 (2011), 95.

² Vt lähemalt Kalju-Olev Veskimägi, *Nõukogude unelamadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (Tallinn: 1996); Enno Tammer, *Punatsensuur mälestustes, tegelikkuses, reeglites* (Tallinn: Tammerraamat, 2014).

³ Vt perlustratsioonist lähemalt Meelis Saueauk, ““Salajane kontroll”: sõnumisaladuse rikkumisest Nõukogude Liidus ja Eesti NSV-s”, *Tuna*, 2 (2014), 51–69.

⁴ Vt nt Jaan Roos, *Läbi punase öö, I: 1944. ja 1945. aasta päevik* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997); Jaan Roos, *Läbi punase öö, II: 1947. aasta päevik* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000); Jaan Roos, *Läbi punase öö, III: 1948. ja 1949. aasta päevik; Lisa: 1944. aasta lõpp* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2001); Jaan Roos, *Läbi punase öö, IV: 1951. ja 1952. aasta päevik* (Eesti Kirjanduse Selts, 2004); Jaan Roos, *Läbi punase öö, V: 1953. ja 1954. aasta päevik* (Eesti Kirjanduse Selts, 2009).

⁵ Kusta Mannermaa päevik 1943–1959, 231. Anu Raudsepa erakogu.

Eesti ja Lääne vahel liikunud kirju aastatest 1945–1955, mistõttu uurimustes käsitletaksegi välis- ja kodueestlaste suhtlemist alles alates 1950. aastate teisest poolest.⁶ Käesoleva artikli kirjutamist inspireeris eesti keele ja kirjanduse õpetaja⁷ ning tõlkija⁸ Kusta Mannermaa (1888–1959) kirjavahetus⁹ õepoja Väino Veemehe (1919–1987)¹⁰ ja soome kooliõpetajast sõbra Jaakko Valkoneniga (1891–1968). Vaatluse all on ligi 80 kirja aastatest 1946–1959.¹¹ Uurimuse peamine eesmärk on selgitada, kuidas otsiti ja leiti sõjajärgsel kümnendil tsensuurist hoolimata võimalusi info edastamiseks Eesti ja Lääne vahel. Teemaatilisel keskendutakse kahele küsimusele, mille kohta oli vaadeldaval perioodil kõige keerulisem infot saada: eestlaste saatus siin- ja sealpool raudset eesriiet ning info eesti pagulas- ja uuema Lääne kirjanduse jõudmisest Nõukogude Eestisse. Metodoloogiliselt tuginetakse kvalitatiivsele tekstianalüüsile.

Pagulaste kirjakontaktide loomine, katkemine ja taasloomine kodumaale jäänud või küüditatud sugulastega

Sõja järel paiknes suurem osa Läände jõudnud eestlastest (kuni 40 000) lääneliitlaste okupatsioonitsoonides Saksamaal, neist enam kui 30 000 asus liitlaste sõjaväevõimude või ÜRO Abistamis- ja Taastamisvalitsuse

⁶ Vt Marin Laak, “Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide”, *Methis*, 13 (2014); Sirje Olesk, “Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria”, *Methis*, 13 (2014); Tiina Saluvere, “Dialogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suguluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal”, *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*, koost Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016); Leena Kurvet-Käosaar, “The epistolary dynamics of sisterhood across the Iron Curtain”, *Life Writing*, 2 (12) (2015), 161–175.

⁷ Sõja järel töötas Kusta Mannermaa Tartu VI Keskkoolis eesti keele ja kirjanduse õpetajana (1945–1952) ja Tartu Riiklikus Ülikoolis õppeülesannete täitja (1951–1954) ja õpetajana (1954–1955).

⁸ Kusta Mannermaa eestindas prantsuskeelset kirjandust. Ta on tõlkinud näiteks Guy de Maupassanti, Honoré de Balzaci, Romain Rollandi, George Sandi, Alphonse Daudeti töid, kokku üle 20 tõlke.

⁹ Kusta Mannermaa on käesoleva artikli autori vanaonu ning tema kirjavahetus asub autori erakogus. Vt tema kohta ka: Anu Raudsepp, “Kooliõpetaja Gustav Martinsoni (1888–1959) rahvuslik-kultuuriliste vaadete mõjutegurid Esimeses maailmasõjas”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2018), 3–26.

¹⁰ Väino Veemees oli autori emapoolne onu, kes õppis aastatel 1937–1941 Tartu ülikoolis agronoomiat ja lõpetas sellel erialal 1947. aastal Bonni ülikooli. Ta elas pagulasena aastatel 1944–1948 Saksamaal, 1948–1951 Suurbritannias ning alates detsembrist lõpust 1951 kuni surmani 1987 Kanadas.

¹¹ Kusta Mannermaa kirjad Väino Veemehele aastatest 1946–1959 tagastati 1996. aastal Kanadast Eestisse.

(tuntud inglisekeelse lühendiga UNRRA, loodud 1943) rajatud nn DP-laa-gritesse (ingl *displaced person* – ümberasustatu, pagulane).¹² Sõja lõpus oli Saksamaal postiliiklus katkenud, kuni Ameerika sõjaväevalitsus lubas seal ülemaalise postiühenduse 1945. aasta oktoobri lõpul taastada. Kuna Natsi-Saksamaa propagandistlikud ja Hitleri näopildiga postmargid olid keelatud, trükiti ajutised postmargid; inglased ja ameeriklased kasutasid oma tsoonides ametlikke liitlaste postmarke.¹³ Briti tsoonis lubas sõjaväevalitsus 1945. aasta sügisest DP-del saata kirju ka välismaale. Prantsusmaale, Belgiasse, Hollandisse ja Taani saadeti kirjad otse, aga teistesse riikidesse Suurbritannia kaudu. Selleks tuli lisada aadressile märged “B.O.O.R. via Great Britannia”.¹⁴

Nõukogude Liiduski toimusid Läänega kirjavahetuses samal ajal muutused. Meelis Saueauk on märkinud: “NSVL RKN määrusega “Muudatus-test posti-telegraafikorrespondentsi sõjatsensuurisüsteemis” 10. novembrist 1945 lõpetati mittesõjaväelaste korrespondentsi ametlik sõjatsensuur ja viidi sisse “salajane kontroll” operatiivset huvi pakkuvate isikute kirjavahetuse üle. Perluustratsioon tehti alates 1. jaanuarist 1946 ülesandeks NSVL NKGB (alates sama aasta märtsist ümber nimetatud ministeeriumiks MGB) osakonnale “V” ja MGB perifeeriaorganite, sealhulgas ENSV NKGB/MGB osakonnale “V”.¹⁵

Tänaseni pole küll teada ainsatki 1945. aastal Eestisse saadetud pagulaseestlase kirja, aga Rootsis alates 1944. aastast ilmuva pagulaseestlaste ajalehe Eesti Teataja teatel leidis siiski neid, kes olid sõندانud juba sel ajal lähedastega kirjavahetusse astuda.¹⁶ Kirjavahetuses toimus pööre 1946. aasta kevad-suvel. Nii kirjutati Eesti Teataja 22. juuni numbris Tartust Göttingeni posti teel saabunud “juba teisest kirjast sel aastal”.¹⁷ Sügiseks oli kirjavahetus juba aktiivne: “Saksamaa eestlased, kel käesoleva aasta kesksuveni polnud peaaegu mingisugust ühendust kodumaaga, on viimasel ajal hakanud saama Eestist hulgaliselt kirju. Tundub, et septembrikuust peale on kirjavahetusel nagu pais eest maha lõhutud ja kodumaalt kirjade saatmine ei ole üheski laagris enam mingisugune erakorraline sündmus,

¹² *Eesti ajalugu VI: vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoim Sulev Vahre (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2005), 357.

¹³ “Postiühendus üle Saksamaa”, *Eesti Rada*, 03.11.1945.

¹⁴ Ferdinand Kool, *DP kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951* (Lakewood: New Jersey, 1999), 434.

¹⁵ Saueauk, “Salajane kontroll”, 61.

¹⁶ “Informatsioon põgenikest”, *Eesti Teataja*, 12.09.1945.

¹⁷ *Eesti Teataja*, 22.06.1946.

nagu see oli veel hiljuti.”¹⁸ Seejuures märgiti kirjavahetuse hoolikat tsensuuri ja Läänega telefoni- ja telegraafiühenduse puudumist.¹⁹

Kaja Kumer-Haukanõmme uurimistööst järeldub, et era-kirjade lubamine seondus otse-selt 1946. aasta kevadest hoogus-tunud rahvusvahelise pagulaste repatrieerimispoliitikaga. Pagulasküsimustega tegeles peamiselt Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsioon (Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide juhtimisel, tehes koostööd Nõukogude Liiduga). Repatrieerimispoliitika elluviimiseks levitati nüüd kõigis pagulaslaagreis kodumaa ajalehti ja ajakirju, keelati igasugune repatrieerimisvastane kriitika ning halvendati elutingimusi.²⁰ Kodumaale tagasipöördumist loodeti soodustada ka kirjavahetusega.²¹

1946. aasta sügisel algas ka Kusta Mannermaa perekonna kirjavahetus eksiilis olevate pereliikmetega.²² Esimese kirja saatis Väino Veemees oma ema Linda Veemehele Sangastesse Saksamaalt Bonnist 27. septembril 1946²³ ja Kusta Mannermaale Tartusse 5. detsembril 1946. aastal²⁴. Kuigi Ferdinand Kooli väitel lubati välismaale eesti keeles kirjutada alles 1947. aasta

Joonis 1. Kusta Mannermaa 1947. aastal Tartus. Anu Raudsepa erakogu

¹⁸ “Kirjad Eestist Saksamaale”, *Eesti Teataja*, 23.10.1946.

¹⁹ *Eesti Teataja*, 20.10.1945.

²⁰ Vt lähemalt Kaja Kumer-Haukanõmm, *Teisest Maailmaõjast tingitud Balti pagulaste probleematika aastatel 1945–1952*, *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*, 25 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012), 45–63.

²¹ Kumer-Haukanõmm, *Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste probleematika aastatel 1945–1952*, 56.

²² Nõukogude okupatsiooni eel lahkusid Eestist Kusta Mannermaa õe Linda Veemehe pojad Väino Veemees (1919–1987), Endel Veemees (1921–1988), Valdeko Veemees (1924–2009), Arne William Veemees (1926–2007).

²³ Väino Veemehe kiri Linda Veemehele, 27.09.1946.

²⁴ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 05.12.1946.

jaanuarist, ²⁵ kirjutas Väino Veemees eesti keeles juba varem. Esimesele kirjale oli ta lisanud märke “Language: Estonian”.²⁶

Kirjavahetus Läänes elavate sugulastega oli küll emotsionaalselt vajalik, aga samas ka poliitiliselt ohtlik. Eesti Teataja selgitas seda pagulaseestlastele nii: “Eestis on läbiviimisel ankeet, et teha kindlaks, kuhu on jäänud sealsete elanike omaksed ja perekonnaliikmed, kuni neljanda põlveni. Üldiselt antakse allkiri, et omaksete saatusest midagi ei teata. Seejärest peab olema ettevaatlik kirjade saatmisel Eestis viibivatele omaksetele.”²⁷

Ka Mannermaa perekonna kirjades oldi ettevaatlikud, vältides muuhulgas suguluseoste näitamist. Ainult ühel kaardil esines venna teates öele võru murdes sõnum, et “Veli Neli on elus ja koos”.²⁸ Valdavalt alustati nii Eestis kui ka eksilis kirju fraasiga “kallis sõber” või “dear friend”.²⁹ Väino Veemees püüdis säästa oma vendi, näidates neid mitte eestlaste, vaid välismaalastena, kes “tahavad ka kirjavahetust ja õppida eesti keelt”.³⁰ Eesti nimed muudeti ingliskeelseks, näiteks Endelist sai kirjades Henry. Eriti vedas vend Arne Veemehel, kelle teine ristinimi oli William ja kes kirjutas mõnikord Inglismaalt ka inglise keeles.³¹ Väino Veemees saatis osa kirju Kusta Mannermaale ka enda nimele. Üksikutest infokildudest on teada, et teisedki väliseestlased kirjutasid stalinismi ajal Eestisse kirju koju seal kindlasti mitte elavatele lähedastele. Nii saatis Ilmar Talve sugulane Noora Viires 1946. aasta algul

Joonis 2. Väino Veemees 1946. aastal Bonnis. Anu Raudsepa erakogu

²⁵ Kool, *DP kroonika*, 435.

²⁶ Väino Veemehe kiri Linda Veemehele, 27.09.1946.

²⁷ *Eesti Teataja*, 22.06.1946.

²⁸ Kiri Ilse Veemehele, 03.07.1948.

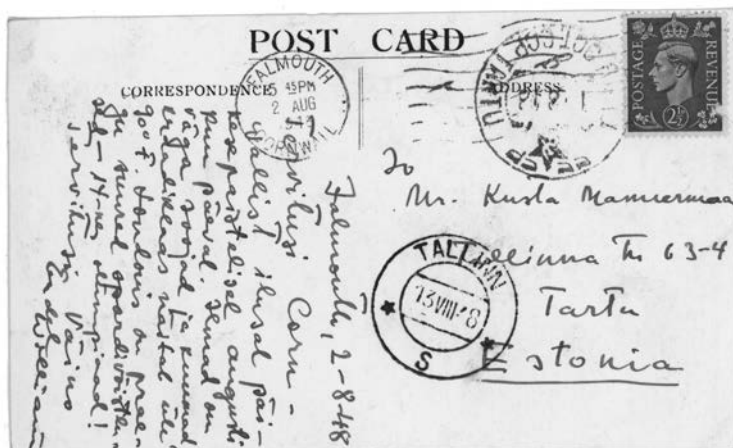
²⁹ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 05.08.1948.

³⁰ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 05.03.1948.

³¹ Arne William Veemehe kaart Kusta Mannermaale, 01.05.1948.

PALMOUTH FROM FLOUSING

Joonis 3. Väino Veemehe postkaart Kusta Mannermaale 02.08.1948. Anu Raudsepa erakogu

kirja Rakveresse oma surnud ema nimele palvega vastata Noora Veski-mäele Eesti Teataja aadressil.³²

Sarnaselt teistega oli Mannermaa perekonna seisukohalt kõige olulisem lähedaste saatuse küsimus. Esimeses kirjas 1946. aastal said vanemad teada nelja paguluses oleva poja elusolekust ja Väino Veemehe õpingutest Bonni

³² Ilmar Talve, *Kutsumatu küllaline: autobiograafia*, II (Tartu: Ilmamaa, 1998), 99.

üliskoolis.³³ Järgmise kirja kirjutas Väino Veemees 5. detsembril 1946 Kusta Mannermaale, korrates lühidalt Linda Veemehele saadetud kirja infot.³⁴ Väino Veemees kirjutas Kusta Mannermaale teise kirja 12. jaanuaril 1947. aastal, pärides vanemate ja õdede kohta: “Tahaks teada Andrese-Linda,³⁵ Helgi,³⁶ Ilse³⁷ käekäigust. On nad ikka terved?”³⁸

Kusta Mannermaa vastas talle väga ettevaatlikult: “Minu elu üldiselt endine. Korteri ja raamatukogu on alles. Töö ka vanas kohas.³⁹ Ka omaste elu on üldiselt vanaviisi, ollakse tervise man ja endistel kohtadel.”⁴⁰ Mannermaa ei maininud aga Väino Veemehe õe Helgi Veemehe arreteerimist 9. novembril 1945 ega talle 31. jaanuaril 1947. aastal mõistetud karistust, 5 + 2.⁴¹ Kuigi kirjavahetus toimus ka 1947. aastal, vastas Mannermaa sellele küsimusele alles aasta hiljem: “Isa ja ema on muidugi aja sündmuste mõjul vananenud. /---/ Helgi peab kahjuks kodunt ära olema võõraste juures. Nagu kirjadest näha, on ta siiski heas meeleolus ja tervise juures.”⁴² Helgi Veemehe Siberi vangilaagrist saadetud kirjadest õhkus tõepoolest positiivsust, näiteks: “Ärge minu pärast muretsege, tulen toime igas kohas.”⁴³ Väino Veemees ei mõistnud Mannermaa ridade vahele peidetud sõnumit: “Helgi on kaugel, võibolla ta ikka saab vahetevahel vaatama tulla.”⁴⁴ Järgmises kirjas küsis ta: “Kas sa võiksid saata mulle Helgi aadressi?”⁴⁵ Samas kirjas palus Väino Veemees Kusta Mannermaal endale fotosid saata, küsides: “Kas see on lubatud?” 5. augustil 1948 saatiski Kusta talle “eesti talu- taadi ja taluema ja nende ainsa kodus viibiva tütre foto, mis peaks sind huvitama”.⁴⁶ Ilmselt mõistis Väino Veemees nüüd õe represseerimist. Eestis toimunud vangistamistest kirjutati ju ka Eesti Teatajas.⁴⁷

³³ Väino Veemees lõpetas 1947. aastal Bonni Ülikooli nelja esimese eestlase seas. Vt “Bonni ülikoolis 48 eestlast”, *Eesti Teataja*, 29.10.1947.

³⁴ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 05.12.1946.

³⁵ Väino Veemehe vanemad Andres (1871–1952) ja Linda (1896–1957) Veemees.

³⁶ Helgi Veemees (1922–2006, abielus alates 1958 Raudsepp) oli Väino Veemehe õde ja Anu Raudsepa ema.

³⁷ Ilse Veemees (1925–2016) oli Väino Veemehe õde.

³⁸ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 12.01.1947.

³⁹ Mannermaa jätkas tööd kooliõpetajana.

⁴⁰ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 10.04.1947.

⁴¹ *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, 1, koost Leo Õispuu (Tallinn: 1996), 600.

⁴² Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 24.01.1948.

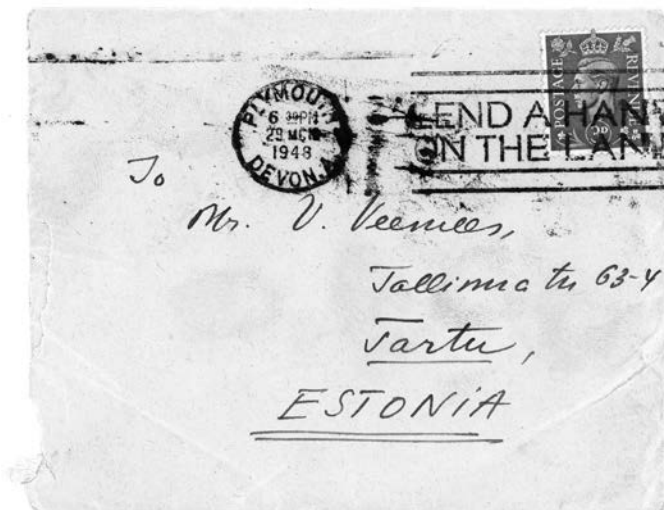
⁴³ Helgi Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 02.12.1947.

⁴⁴ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 05.03.1947.

⁴⁵ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 02.05.1948.

⁴⁶ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 05.08.1948.

⁴⁷ Näiteks: *Eesti Teataja*, 22.08.1945, 29.08.1945, 08.03.1947.

Joonis 4. Väino Veemehe kirja ümbrik 29.III 1948. Anu Raudsepa erakogu

Eesti pagulaste ajalehtedes Eesti Teataja ja Eesti Rada⁴⁸ kirjutati aastatel 1947–1948 Eestist saabunud kirjadest harva. 1948. aasta suvel tsiteeriti Eesti Rajas ühte eesti talunaist, kes kõneles Eestis puhuvatest “väga viludatest tuultest”. Seda tõlgendati ajalehes nõukogude poliitikaga.⁴⁹ Omamoodi humoorikas seik oli kirjaga kellelegi Eestisse saadetud 50 dollarit, mille eest pakutud järele minnes 50 rubla.⁵⁰ 9. juulil 1948. aastal kõneldi ajalehes Eesti Rada Rootsist Eestisse repatrieeritud 14-aastaselt Rein Urmilt⁵¹ emale ja vennale saadetud kirjadest, märkides, et “mõned laused lõhnavad kommunistide poolt sisendatud propagandajuttude järele. Kirjad on tsensorimärgita, aga on näha, et on vahepeal avatud”.⁵²

Omaette küsimus on, kas Läänega kirjavahetuse lubamine täitis eestlaste repatrieerumisele kaasa aitamise eesmärgi. Eesti eksilmeedia ja nappide kirjateadete põhjal järeldeb, et nii Eestis kui ka Läänes mõisteti seda kui Nõukogude Liidule kasulikku propagandat. Eesti Teataja selgitas (23.10.1946): “Põgenike keskel koduigatsuse õhutamiseks peetakse

⁴⁸ Eesti Rada ilmus alates 1945. aastast Saksamaal.

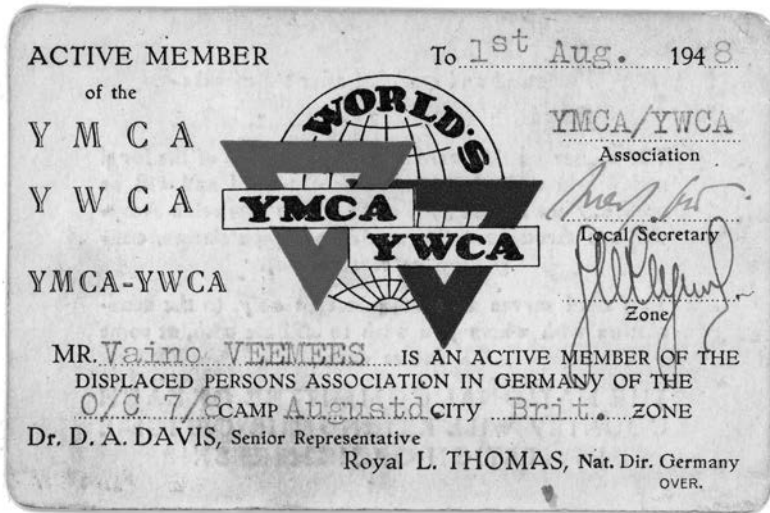
⁴⁹ “Teateid kodumaalt”, *Eesti Rada*, 07.07.1948.

⁵⁰ *Eesti Teataja*, 21.02.1948.

⁵¹ Vt Rein Urmi repatrieerimisest ja saatusest lähemalt Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 15–16.

⁵² “Rootsist küüditatud Rein Urm lastekolooniasse ümberkasvatamiseks”, *Eesti Rada*, 09.07.1948.

Joonis 5. Väino Veemehe dokument, välja antud Saksamaal briti tsooni DP laagris 1948. Anu Raudsepa erakogu

nähtavasti Eesti elanikkonna kirjavahetust välismaal viibivate DP-dega mitte ainult lubatavaks, vaid isegi soovitavaks. Kui kirjajutaja ütleb, et Stalini päike Eestis nüüd mitte ainult ei paistvat, vaid otse lõõmavat, siis tsensorid ja võimud peavad seda nähtavasti väga positiivseks hinnanguks olukorrale.⁵³ Eestist saadetud sõnumites püüti veenda eesti pagulasi ka siia mitte tagasi pöörduma. Tuntud eesti kirjaniku ja etnoloogi Ilmar Talve (1919–2007) ema kirjutas talle 1946. aasta märtsis Eestist Rootsi saadetud kaardil väga väikses kirjas: “Illu, ära tee kodu igatsuse pärast eksisammu, ei ole soovitav. Ole seal, kus oled.”⁵⁴ Sama aasta juuli lõpul jõudis Gotlandi randa Tallinnast vette visatud pudelpostiga kiri: “Eesti tütreid ja pojad välismaal, kodumaa tervitab Teid! Ärge tulge tagasi! Ärge uskuge bolshevike propagandat! Meie oleme hädas! Aidake meid! Eesti peab elama. Elagu Kalevite kange rahvas!”⁵⁵ Siiski suudeti (valdavalt sunniviisiliselt) repatrieerida üle 21 000 eestlase.⁵⁶

Kusta Mannermaa kirjades puuduvad märgid sugulaste kodumaale tagasikutsumise kohta. Ta arutles neis peamiselt kirjanduse, eriti

⁵³ *Eesti Teataja*, 23.10.1946.

⁵⁴ Talve, *Kutsumatu külaline*, 99; vt ka Sirje Olesk, *Tõdede vankruval müüriil: artikleid ajast ja luulest* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002), 148.

⁵⁵ “Aidake Meid! Hoiatuskiri pudelpostiga Gotlandi rannal”, *Eesti Teataja*, 17.08.1946.

⁵⁶ Kumer-Haukanõmm, “Teise maailmasõja aegne eestlaste sundmigratsioon läände”, 95.

tõlkekirjanduse küsimuste üle. Tema kirjaridades leidub aga mõningaid vihjeid ja fakte tegeliku olukorra kohta Eestis. Näiteks märkis ta 1948. aasta suvel kirjutas Väino Veemehele: “Meil käib praegu raamatudekaad Nõukogude raamatu propageerimiseks. Nagu näha, ostetakse raamatuid vähe.”⁵⁷ Samal ajal kirjutas ta päevikus: “Raamatudekaad pole oma otstarvet täitnud. Raamatuid ostetakse ikka vähe. Nii et kirjastused ja müügibaas tükiavad pankrotti jääma. Otsitakse kõiki abinõusid, vahest päris kodanliku aja omi, kuidas raamatuid ostma panna. Aga kõik ei aita. Peapõhjus, miks raamat ei lähe, on see, et huvitavat ilmub väga vähe ja kõik on väga ühekülgse sisuga. Ja pealegi on raamat (15–20 rbl) praeguste palkade juures suuremale osale liiga kallis.”⁵⁸ Nõukogude propagandaraamatute ostmise kohustus oli tol ajal Eesti inimestele raske koorem.

1949. aastal muutusid poliitilised olud Eestis veelgi keerulisemaks ja hoogustus vaenlaste otsimine. See tähendas ka Läänega kirjavahetuse pidamise ohtlikumaks muutumist. Sellele viitavad muuhulgas Kusta Mannermaa päevikuread 22. jaanuarist 1949: “Keegi rääkis, et Helme kirikuõpetaja Ustal [*sic*] oma tütreaga vahistatud ja ära saadetud olevat. Süüdistatavat kirjavahetuses olemises oma pojaga, kes Rootsis elab. Nagu näha, ei tohi Nõukogude kodanik välismaalasega kirjavahetuses olla. Võib-olla oli aga see ettekääne, et ühest kirikuõpetajast jälle lahti saada, sest viimasel ajal on usuvastane tegevus meie maal üsna tugevnenud.”⁵⁹ Johannes Ustal oli tegelikult arreteeritud juba 1948. aasta suvel. Talle mõisteti kümme aastat vangistust ja ta suri 1954. aastal Karaganda oblastis Karlagis.⁶⁰

Nagu näha, liikus info aeglaselt. Kusta Mannermaa enam 1949. aastal Läände kirju ei saatnud ja ka sugulastelt ei tulnud enam kirju Eestisse. Aeg oli muutunud väga ärevaks. 25. märtsil 1949. aastal toimunud suurküüditamise käigus viidi Kusta Mannermaa õde Linda Veemes koos abikaasa Andrese ja tütar Ilsega Sangastest Venemaale Tšistoozjornoe rajooni.⁶¹ Ilse Veemes kirjutas veel küüditamisvagunist 30. märtsil 1949. aastal Kusta Mannermaale: “Ega vahepeäl pole tulnud kirju? Võiksid vast ka poiste teatada.”⁶²

⁵⁷ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 19.06.1948.

⁵⁸ Kusta Mannermaa päevik 1943–1959, 252.

⁵⁹ *Ibid.*, 257.

⁶⁰ *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, I, 581.

⁶¹ *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949*, II, koost Leo Õispuu (Tallinn: Memento, 1999), 693.

⁶² Ilse Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 30.03.1949.

Eesti eksiilajakirjanduses kirjutati küüditamisest ajalehes Eesti Rada 3. mail 1949. aastal⁶³ ja Rootsis Eesti Teatajas 14. mail.⁶⁴ Nädal aega hiljem selgitas Otto Tiefi valitsuse kohtuminister Johannes Klesment selle info hankimist lähemalt: “Kõik see, mis toimub Balti ruumis, on otse hermeetiliselt suletud välismaailmale. Lääne avalikkus on nii vähe teadlik Balti riikides praegu toimuvast rahvusvahelisest kuritööst. Eesti Rahvusunõukogu usaldusmeeste poolt Saksamaal ülekuulatud Balti riikidest saabunud saksa sõjavangide teateist ja muust kontrollitud informatsioonist nähtub, et küüditamine Eestis on olnud eriti ulatuslik märtsis ja aprillis, jätkudes pideva puhastuslainena ka praegu.”⁶⁵

1949. aasta juunis saadi Läänes ühelt saksa sõjavangilt teada ka suurküüditamise eel kehtestatud kirjavahetuse keelust Eesti ja välismaa vahel: “Võite ütelda oma inimestele”, sõnab ta “ärgu nad enam kodumaalt omakseilt või tuttavalt kirju oodaku, sest käesoleva veebruari lõpust või märtsi algusest alates on ametliku korralduse põhjal Eestis kirjavahetuse pidamine välismaaga keelatud.” Edasi jutustab ta, et neid, kellel on sugulasi välismaal, ükskõik kas Rootsis, Saksamaal või mujal, peetakse väga teravalt silmas ja mõned nendest on kadunud üleöö ilma, et neist hiljem oleks midagi teada saadud.”⁶⁶

Siin- ja sealpool raudset eesriiet elavate eestlaste ühendus katkes pikaks ajaks. Kirjavahetus hakkas taastuma 1954.–1955. aastal.⁶⁷ Pööre saabus pärast NLKP 20. kongressi (14.–26. veebruaril 1956), mil Stalini isikukultus hukka mõisteti. See tõi lootusi kõigile. Ilse Veemees kirjutas 9. märtsil 1956 Siberist Kusta Mannermaale: “Kas poisid ikka kangekaelselt vaikivad, kuigi selleks pole nüüd enam mingit mõtet.”⁶⁸ Pereliikmetest kirjutas esimese kirja Eestisse Arne William Veemees 23. mail 1956 Inglismaalt, sihtkoht oli Sangaste⁶⁹, kust see Siberisse edasi saadeti.⁷⁰

Algas ka kirjavahetus Siberis ja eksiilis olevate eestlaste vahel. 17. augustil 1956 saatis Helgi Veemees esimese kirja Siberist Kanadasse⁷¹ ja 1956. aasta sügisest saabusid kirjad Kanadast Siberisse. Sellest suursündmusest kirjutas

⁶³ “Nägin tallinlaste küüditamist”, *Eesti Rada*, 03.05.1949.

⁶⁴ “Baltimaad rünnakubaasiks lääne vastu: küüditatakse rahvast ja ehitatakse sõjaseadmeid”, *Eesti Teataja*, 14.05.1949.

⁶⁵ Johannes Klesment, “Mis toimub kodumaal?”, *Eesti Teataja*, 21.05.1949.

⁶⁶ “Eestis ametlik keeld kirjavahetuseks välismaaga”, *Eesti Rada*, 14.06.1949.

⁶⁷ Olesk, *Tõdede vankuval müüril*, 151; Jaan Kaplinski, “Sõprade kirjad on su poole teel”; *Eesti Teataja*, 09.01.1955; Ilmar Talve, *Kutsumata külaline*, 262–264.

⁶⁸ Ilse Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 09.03.1956.

⁶⁹ Arne William Veemehe kiri, 23.05.1956.

⁷⁰ Helgi Raudsepa mälestused I (Iigaste: 1983). Anu Raudsepa erakogu.

⁷¹ Helgi Veemehe kiri Väino ja Anne Veemehele, 17.08.1956.

Kusta Mannermaa Väino Veemehele nii: “Ema⁷² oli Sinu kirja sünnipäevaks kätte saanud ja oli selle üle väga rõõmus olnud. Nad olid ikka väikse olengu ka pidanud, kohalikud eestlased olid kokku tulnud.”⁷³ On teada, et Siberist sai kirju Läände saata juba varemgi. Näiteks kirjutati ajalehes Eesti Rada 1953. aasta veebruaris Siberist Novosibirski oblastist Eesti Rootsi Seltsile saadetud kirjast, milles üks eesti naine palus teateid oma venna kohta.⁷⁴

1956. aastast algas aktiivsem postiühendus Eesti ja Lääne vahel ning sellest on kirjutanud mitmed autorid.⁷⁵ Leidub tõendeid, et osa eestlasi kartsid kirjutada oma lähedastele, adresseerides nende kirjad edasisaamiseks tuttavatele Eestis. Nii saatis Helmi Pöld⁷⁶ 1956. aasta sügisel kirja oma sugulastele Kusta Mannermaa aadressile, kes selle Eestis edasi saatis.⁷⁷ Helmi Põllu lähedased saatsid veel 1957. aasta sügiselgi kirju Eestisse Mannermaa nimele. Mannermaa kirjutas: “Hiljuti sain tutvavaks Anne⁷⁸ õe Esteriga⁷⁹ ja tema mehega. Sinult saadetud pildid saatsin postiga varem Anne vennale⁸⁰ kohe pärast saabumist.”⁸¹ Loomulikult võis Helmi Põllu kirjade edastamine olla ohtlik ka Mannermaale ja tema perekonnale, aga ta aitas neid sellele vaatamata.

1956. aastal oli kirjavahetuses kindlasti üks olulisi teemasid represseeritute Siberist tagasipöördumine. Siberist Rootsi saabunud eestlaste kirjadele toetudes kõneldi sellest isegi ajalehes.⁸² Kusta Mannermaa kirjutas Väino Veemehele oktoobris oma perekonna kohta: “Seni ei teata veel tagasitulekut. Palvele äraütlevat vastust ei ole küll tulnud ja on loota, et pea siiski saavad siia tulema. On juba üsna rohkesti tagasi tulnud, teiste seas ka minu sõber Lind⁸³ oma perega.” Kirjas mainitud Karl Lind⁸⁴ oli nimelt vangistatud 1945. aastal ja karistatud Saksa okupatsiooni ajal Omakaitseesse kuulumise eest 10-aastase vabadusekaotuse ja seejärel veel 5-aastase

⁷² Linda Veemees.

⁷³ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 18.10.1956.

⁷⁴ “Kiri Siberist Rootsi” *Eesti Rada*, 18.02.1953.

⁷⁵ Vt näiteks Kurvet-Käosaar, “The epistolary dynamics of sisterhood across the Iron Curtain”, 161–175.

⁷⁶ Helmi Pöld oli Eesti haridustegelase Peeter Põllu abikaasa. Tema tütar Anne Reet oli abielus Väino Veemehega.

⁷⁷ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 18.10.1956.

⁷⁸ Väino Veemehe abikaasa Anne Reet Veemees, Helmi ja Peeter Põllu tütar.

⁷⁹ Helmi ja Peeter Põllu tütar Ester Marta.

⁸⁰ Helmi ja Peeter Põllu poeg Agu Pöld, Eesti kirjandusteadlase Rutt Hinrikuse isa.

⁸¹ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 03.10.1957.

⁸² “Amnestia vanadele Siberis?”, *Eesti Rada*, nr 5, mai 1956.

⁸³ Kooliõpetaja Karl Lind (1887–1978).

⁸⁴ Vt tema kohta ka Raudsepp, “Kooliõpetaja Gustav Martinsoni (1888–1959) rahvuslikultuuriliste vaadete mõjutegurid Esimeses maailmasõjas”, 10.

kõigi õiguste äravõtmisega. 1954. aastal läks ta vabanemisel küüditatud perekonna juurde Siberis.⁸⁵

Mannermaa pereliikmed kirjutasid Siberist Läände: “Ootame igatsusega kojusõitu”⁸⁶ ja “Teist suve anti meile lootusi tagasi pöördumiseks sünnimaale.”⁸⁷ Lootused täitusidki ning 10. veebruaril 1957 kirjutas Helgi Veemees juba Tartust Kanadasse: “Peale nädalapikkust reisu jõudsime õnnelikult sünnimaale. 26. jaanuaril jätsime igavesti jumalaga kalli isa⁸⁸ hauaga – jäi kaugele maha ka väike stepikülake lõputute lumiste legendikega, ka Siberi pakasest on vaid mälestused – ja kodumaa võttis taas meid oma rüppe. Elame praegu onu⁸⁹ juures.”⁹⁰ Linda Veemehele võimaldati küll Kõsti kodutalus Sangastes elamiseks tuba, aga maja seisukord oli vahepeal kõvasti halvenenud. Helgi Veemees kirjutas olukorrast avameelselt: “Ilse ja minu toa kohal sellelt kohalt oli katus juba täiesti läbi ja aastate jooksul mädanes lagi ja kukkus seal sees elavale üürnikule – s.t. mitte üürnikule vaid elutsevale inimesele peaaegu kaela. Eks ta nüüd lenda jälle teise pesasse! Kes seda katust siis nüüd enam parandab.”⁹¹ Linda Veemees suri 1957. aasta sügisel.

Väliseestlased pidasid kodumaaga sidemete hoidmist väga tähtsaks. Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse hilisem kauaaegne siseminister Aksel Mark⁹² kutsus 1959. aastal eesti pagulasi toetama kodueestlasi majandusliku (pakid), moraalse (kirjad) ja informatiivse (raadiosaated) abiga.⁹³ Peagi hakkasid väliseestlased ka Eestit külastama.

Eesti pagulaskirjandusest Kusta Mannermaa erakirjades

Eesti pagulaskultuuri alal on tänaseni kõige problemaatilisemaks küsimuseks, millal jõudis info uute teoste kohta Eestisse. Aile Möldre väidab: “Stalinismi ajal ei olnud Eestis võimalik eesti pagulaskultuurist midagi teada saada.”⁹⁴ Sirje Oleski andmetel sugenes Nõukogude Eesti trükisõ-

⁸⁵ Rahvusarhiiv [edaspidi RA], ERAF SM8.1.6861 Karl Lind, 1–29.

⁸⁶ Ilse Veemehe kiri Väino Veemehele, 21.10.1956.

⁸⁷ Helgi Veemehe kiri Väino Veemehele, 24.11.1956.

⁸⁸ Andres Veemees suri Siberis 1952. aastal.

⁸⁹ Kusta Mannermaa.

⁹⁰ Helgi Veemehe kiri Väino Veemehele, 10.02.1957.

⁹¹ Helgi Veemehe kiri Väino Veemehele, 24.06.1957.

⁹² Vt lähemalt Lauri Kann, Anu Raudsepp, *Siseministeerium 100: vabadussõjast droonideni* (Tallinn: Eesti Vabariigi Siseministeerium, 2018), 51–52.

⁹³ “Pagulaste suhtumisest kodueestlastesse”, *Eesti Teataja*, 28.09.1959.

⁹⁴ Aile Möldre, *Eesti raamatu 100 aastat* (Tallinn: Post Factum 2018), 161.

nasse esimesi märke pagulaskirjanduse olemasolu kohta aastatel 1956–1957.⁹⁵ Uued allikad näitavad, et info eesti pagulaskirjandusest jõudis Nõukogude Eestisse siiski juba kümme aastat varem.

Väino Veemees andis Kusta Mannermaale 30. juunil 1947 põhjaliku ülevaate selleks ajaks eksilis ilmunud kirjanduslikest uudisteostest, nagu Valev Uibopuu “Võõras Kodu” ja “Linnud puuris”, Marie Underi “Sõnasild”, August Mälgu “Õised linnud”, Henrik Visnapuu “Tuuline teekond”, August Adsoni mälestusteos “Neli veskit” ja Karl Ristikivi “Kõik mis kunagi oli”. Eriti meeldis talle aga Salme Ekbaumi “Valge maja”.⁹⁶

Seni pole teada, millal ja kuidas jõudsid esimesed väliseesti raamatud Eestisse kodumaa kultuuritegelasteni. Stalini ajal see lubatud polnud. Veemees nentis 1947. aastal: “Kahju, et praegu pole võimalik neid kõiki saata Sulle. Kuid usun, et edaspidi jätkub tervist ja tuleb võimalusi selleks.”⁹⁷ Eestisse ei lubatud saata isegi välismaa ajalehti ja ajakirju ning läänega puudus telefoni- ja telegraafühendus.⁹⁸ Aile Möldre andmetel said kuni 1950. aastate lõpuni eksilis ilmunud väljaannetele ligipääsu vaid EKP Keskkomitee ja KGB, kes kasutasid neid vastupropagandistlikel eesmärkidel.⁹⁹

Lääne kirjasõna, sh eesti pagulaskirjanduse Nõukogude Eestisse saatmise lubamisele eelnes piiride avamine Ida-Euroopa raamatutele. NSVL Ministrite Nõukogu määrusega 2. septembrist 1955 lubati riiklikus kaubanduses ilma mitmekordse kontrollita müüa kõiki raamatuid sotsialistlikest riikidest ning teaduslik-tehnilist kirjandust kapitalistlikest riikidest.¹⁰⁰ Kusta Mannermaa kirjutas oma päevikus Ida-Euroopa kirjasõna jõudmisest kaubandusse 31. mail 1956. aastal: “Vist aprillist peale on meil müügil kioskites saksa (muidugi Ida-Saksa) ajalehti. Neid näib rohkesti ostetavat. Ka saksakeelseid raamatuid on pidevalt saada. Ka siin on ostmine õige elav. On teaduslikku ja ilukirjandust. Imestatakse raamatute väga head trükitehnoloogilist taset, mis ületab kaugelt nõukogude teoste taseme.”¹⁰¹ Sellest kirjutas ta samal aastal Väino Veemehelegi: “Me saame praegu ka saksakeelseid raamatuid, ajalehti ja ajakirju, muidugi Ida-Saksa omi. Kuid seal nagu näha on veel erakirjastusi ja valik raamatuid on üsna mitmekesine.”¹⁰²

⁹⁵ Olesk, *Tõdede vankuval müüril*, 151.

⁹⁶ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale, 30.06.1947.

⁹⁷ *Ibid.*

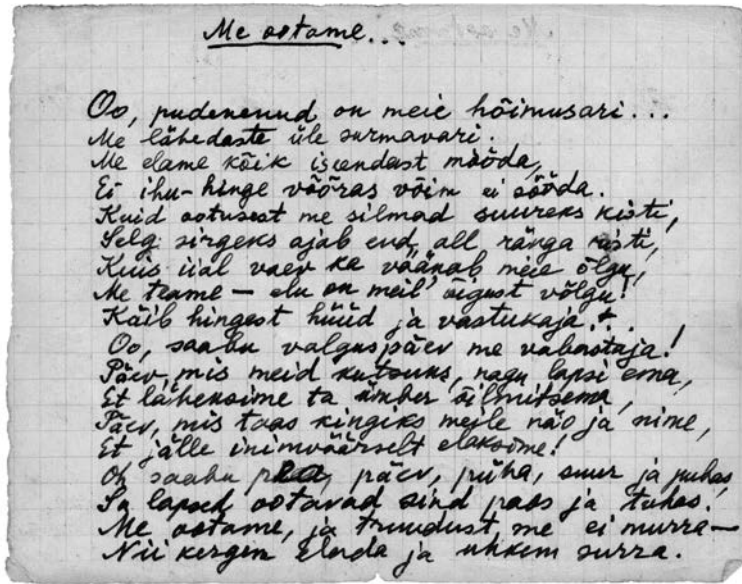
⁹⁸ *Eesti Teataja*, 20.10.1945.

⁹⁹ Möldre, *Eesti raamatu 100 aastat*, 162.

¹⁰⁰ RA, ERA.R-17.3.35: NSV Liidu Glavliti käsikirjad, korraldused ja kirjad ja Eesti NSV Glavliti aruanded ja kirjavahetus posti teel saadetava kirjanduse kontrolli kohta, 17.03.1958–04.01.1960.

¹⁰¹ *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*, 347–348.

¹⁰² Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 24.08.1956.

Joonis 6. Marie Underi luuletus "Me ootame". Anu Raudsepa erakogu

Saksa DV kirjandust tuli järgmistel aastatel müüki palju. Kusta Mannermaa on kirjutanud (25.02.1958): "Juba 1957. a. peale on meid üle ujutatud Ida-Saksa pildiajakirjade ja ajalehtedega. Neid on mitu korda rohkem kui venekeelseid. Ja ostetakse rohkesti. On müüa: "Neue Berlin. Illustrierte", Filmspiegel, satiirileht "Eulenspiegel", "Wochenpost", mitmes. spordi-, naiste- ja moelehti. Möödunud aastal oli saada nelja ajalehte: Neues Deutschland, Berliner Zeitung, National-Zeitung, Morgen jt. Sel aastal on näha ainult kaht esimest. Ka saksa raamatuid on rohkesti ja ostetakse rohkesti."¹⁰³ Väga hea saksa keele valdajana ostis Mannermaa neid ise samuti arvukalt. Lisaks saksa raamatutele ja ajakirjandusele tuli Eestisse teiste sotsialismimaade kirjasõna.

Koos Ida-Euroopa kirjandusega hakkas Eestisse jõudma ka eesti pagulaskirjandust. Väino Veemees mainis 1956. aastal, et neil on mitu kirjasust, "mis annavad rohkesti välja lugemismaterjali. Paljude raamatute tase on väga kõrge".¹⁰⁴ Kusta Mannermaa kirjutas talle oma huvist eesti pagulaskirjanduse vastu alles 1958. aasta kevadel: "Mind huvitavad muidugi ka teil ilmuvad teosed. Ma arvan, et mõnda kirjanikku, kel suuremat

¹⁰³ Kusta Mannermaa päevik 1943–1959, 25.02.1958.

¹⁰⁴ Väino Veemehe kiri Kusta Mannermaale 1956, dateerimata.

minevikku pole, võiks saata ka siia, näit. Ristikivi, Uibopuu, Kangro või mõne noorema kirjaniku oma. Võiks saata lihtsaadetusena. Oleks väga huvitav ühtteist näha ja lugeda.”¹⁰⁵ Tõenäoliselt pidas ta “suurema mineviku” puudumise all silmas seda, et kirjanikud Valev Uibopuu (1913–1997), Karl Ristikivi (1912–1977) ja Bernard Kangro (1910–1994) polnud Nõukogude võimu silmis ohtlikud. Need mehed polnud ju Saksa sõjaväes teeninud.

Esimesed teated pagulaskirjanduse lugemisest Mannermaa kirja-des pärinevad samuti 1958. aasta kevadest. Ta kirjutas 22. märtsil 1958. aastal Väino Veemehele: “Mõned on siinpool saanud ka seal ilmunud raamatuid.”¹⁰⁶ Mannermaa teadis Marie Underi 1954. aastal Torontos ilmunud luulekogu¹⁰⁷ ja oli lugenud Bernard Kangro “Taeva võtmeid” (1956).¹⁰⁸ Kangro romaani kohta märkis ta kirjas: “Mulle meeldis see väga. Eriti on keel väga hea. Pealegi sünnib tegevus Urvaste ümbruses, nii siis tuttavas kohas.”¹⁰⁹ Bernard Kangro loomingut uurinud Maarja Hollo sõnul on see teos Kangro üks mõistatuslikumaid ja vähem mõistetud teoseid.¹¹⁰ Mannermaa oli endale käsitsi ümber kirjutanud ka Marie Underi luuletuse “Me ootame”.¹¹¹ Selle luuletuse esmatrükk pärineb Underi luulekogust “Sädemed tuhas”, mis ilmus 1954. aastal Torontos. Originaaliga võrreldes on Mannermaa käsikirjas väikseid muudatusi, näiteks on asendatud fraas “pisarais ja tuhas” fraasiga “paos ja tuhas” jm. August Eelmäe teatel levitati tollal seda Underi luuletust salaja paljundatuna. Tema sai selle Keele ja Kirjanduse Instituudis kollegilt masinakirjas.¹¹²

Võimalik, et posti teel pagulaskirjanduse saatmist Eestisse võimaldas asjaolu, et liberaliseerunud oludes polnud jõutud veel tsensuurimäärustikku ajakohastada. Kraane hakati taas rohkem kinni keerama 1958. aasta kevadest. NSVL Ministrite Nõukogu 18. märtsil 1958. aastal allkirjastatud instruksiooni kohaselt võttis Tallinna postiameti tsensoripunkt “organitelt” üle kõikidesse maadesse eraisikutele saadetavate rahvusvaheliste panderollide kontrolli.¹¹³ Esimene akt Tallinnas nõukogudevastase sisuga välismaiste väljaannete põletamise teel hävitamise kohta kandis kuupäeva

¹⁰⁵ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 22.03.1958.

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 05.05.1958.

¹¹⁰ Vt lähemalt Maarja Hollo, “Kus on kirjaniku koht? Bernard Kangro “Taeva võtmed” kui kunstnikuromaan”, *Looming*, 6 (2015), 861–874.

¹¹¹ Käsikiri asub Anu Raudsepa erakogus.

¹¹² Vt lähemalt August Eelmäe, “Marie Underi ühe luuletuse ümber”, *Keel ja Kirjandus*, 4 (2003), 241–250.

¹¹³ RA, ERA.R-17.3.35, 3.

28. november 1958. Siitpeale koostati taolisi akte regulaarselt iga kuu, mõnikord isegi mitu korda kuus. Väga paljude väliseestlaste jt teoseid põletati või anti KGB käsutusse. Nii konfiskeeriti järgneva aasta jooksul kuni 31. detsembrini 1959 ka 11 eespool nimetatud romaani “Taeva võtmed”. Keeletatud autorid olid ka näiteks August Gailit, August Mälk, Gert Helbemäe, Gustav Suits, Marie Under, Liina Reiman, Jaan Lattik, Karl Ristikivi, Valev Uibopuu, Juhan Jaik, Johan Köpp, Salme Ekbaum, Magda Pihla, Kalju Lepik, Karl Ast-Rumor, Andrus Saareste jt.¹¹⁴

Tsensuurist ja raamatute konfiskeerimisest olid teadlikud nii välis- kui ka kodueestlased. Nii näiteks leidub sellekohast infot Bernard Kangro ja Salme Ekbaumi kirjavahetuses aastatel 1956–1959.¹¹⁵ Mannermaa lootis, et teaduslikku kirjandust lubatakse kergemini saata. Tema suur soov oli saada endale Andrus Saareste “Eesti keele mõisteline sõnaraamat”¹¹⁶, sellest äsjailmunud teosest oli ta kuulnud juba 1958. aasta kevadel. Mannermaa palus Väino Veemehel see endale saata, lootes, et seda tsensuur lubab: “Ma usun, et see kui puhtteaduslik teos tuleb ilusasti kätte.”¹¹⁷ Ta selgitas kirjas ka oma huvi põhjust: “Nagu Sa mäletad olen ma diletantlik keeleteaduse harrastaja. Olen seda ikka praegugi.”¹¹⁸

Pole teada, kellelt Mannermaa kuulis Saareste sõnaraamatust või kuidas sai lugeda Kangro ja Underi eksiilis ilmunud teoseid. Võimalik, et raamatud kuulusid Tartu ülikooli eesti keele kateedri juhatajale professor Johannes Voldemar Veskile.¹¹⁹ On teada, et väliseestlane Harry Malm saatis 1958. aasta suvel Stockholmist Veskile ühe saksa sõnaraamatu, paludes tal endale oma raamatusoovidest teatada: “Püüan meeeldi Teie soove täita, seda enam, et need tulevad ju kasuks eesti rahvale.”¹²⁰ Malm kõneles samas kirjas ka Saareste sõnaraamatu teisest vihust. Mannermaa võis

¹¹⁴ RA, ERA.R-17.3.35, 3.

¹¹⁵ Maarja Hollo, “Püsida aja kiuste, laulda aja kiuste...”. Katkendeid Bernard Kangro ja Salme Ekbaumi kirjavahetusest”, *Tuna*, 1 (2018), 105–122.

¹¹⁶ Andrus Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat = Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français*, 1–4 (Stockholm: Vaba Eesti, 1958).

¹¹⁷ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 05.05.1958.

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ *Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teaduskoosseisu biobibliograafiline nimestik 1944–1980* (Tallinn: Valgus, 1987), 255.

¹²⁰ Tartu Ülikooli raamatukogu [edaspidi TÜR], käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond [edaspidi KHO], f. 100: Veski, Johannes Voldemar, s. 71: Malm, Harry A. 1 kiri ümbrikuga J. V. Veskile 06.09.1958.

tunda Veskit juba iseseisvusajast, nad töötasid ka koos TRÜ eesti keele kateedris aastatel 1951–1955.¹²¹

Kui Väino Veemes ei saatnud Kanadast Mannermaale Saareste köiteid, kirjutas Mannermaa aasta hiljem uuesti: “Nüüd tulen aga ühe eesti-keelse teadusliku raamatu juurde, millest ma Sulle kord kirjutasin. See on Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat, pealkirjaga “Eesti keele mõisteline sõnaraamat”. Kanadas on vihiku hind \$3. Kirjastus on: Kirjastus Vaba Eesti Box 16211 Stockholm 16. Postgiro 256418. Eestis on seda seni kaks vihikut. Ma sain ühe professori käest esimese vihiku ja tutvusin sellega. See on kõige täielikum sõnaraamat, ja kui see kord valmis saab, siis on see tõepoolest kapitaalne teos eesti keele alal. Kui Sul on võimalik seda raamatut kas Torontost saada või Rootsist tellida, siis oleksin ma Sulle väga tänulik. Ma ise võtan ka osa ühe sõnaraamatu¹²² koostamisest, nii et see tooks mulle praktilist kasu.”¹²³ Väino Veemes saatiski Kusta Mannermaale Saareste sõnaraamatu 2. ja 3. osa, millelt olid aga tiitellehed igaks juhuks ära lõigatud.¹²⁴

Kirjas nimetatud sõnaraamat oli kolmeosalisena kavandatud vene-eesti sõnaraamat, mida Kusta Mannermaa koostas aastatel 1956–1959 koos Boriss Pravdini¹²⁵ ja professor Veskiga.¹²⁶ Akadeemik Veski tunnustas Mannermaad suurepärase vene ja eesti keele spetsialistina. Ta on öelnud, et pärast Mannermaa surma 1959. aasta sügisel otsiti intensiivselt uut sõnaraamatu kaastöölist, aga “oli raske leida inimest, kes perfektselt valdaks nii eesti kui vene keelt”.¹²⁷ Mainitud vene-eesti sõnaraamat ilmus 1975. aastal kaheosalisena, autoritena olid nimetatud Boriss Pravdin, Johannes Voldemar Veski ja Peeter Arumaa,¹²⁸ Mannermaad enam mitte.

¹²¹ Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teaduskoosseisu biobibliograafiline nimestik 1944–1980, 228.

¹²² Mannermaa pidas silmas eelnimetatud vene-eesti sõnaraamatu koostamist.

¹²³ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemehele, 12.03.1959.

¹²⁴ Raamatud asuvad Anu Raudsepa erakogus.

¹²⁵ Dotsent Boriss Pravdin (1887–1960) oli 1949–1954 Tartu ülikooli vene kirjanduse kateedri juhataja.

¹²⁶ TÜR KHO, f. 100, s. 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31: Suur eesti-vene sõnaraamat, mustandkäsikiri paranduste ja täiendustega, B. Pravdin, J. V. Veski, K. Mannermaa, mapp 1–8.

¹²⁷ TÜR KHO, f. 100, s. 24: Suur eesti-vene sõnaraamat, mustandkäsikiri paranduste ja täiendustega, B. Pravdin, J. V. Veski, K. Mannermaa, mapp 1, pagineerimata lehekülg.

¹²⁸ *Vene-Eesti sõnaraamat*, I–II, koost Peeter Arumaa, Boriss Vassiljevits Pravdin, Johannes Voldemar Veski (Tallinn: Valgus, 1975); vt ka O. Palikova, ““Russko-éstoniskii slovar” (1940–1947) P. Arumaa, B. Pravdin, J. V. Veski”, *200 let russko-slavyanskoj filologii v Tartu*, Slavica Tartuensia V (2003), 301–310.

Kusta Mannermaa kultuurikontaktid Soome kooliõpetaja Jaakko Valkoneniga aastatel 1946–1959

Soome–Eesti kultuurisidemeid uurinud Heikki Rausmaa sõnul olid enne Soome presidendi Urho Kekkose visiiti 1964. aastal soome estofiilide kontaktid Nõukogude Eestiga vähesed või olematud.¹²⁹ Ta põhjendas seda nii raudse eesriide kui ka soome estofiilide võõristusega Nõukogude Eesti suhtes.¹³⁰ Kusta Mannermaa kirjavahetus võimaldab tuua sellesse küsimusse uut valgust.

Kusta Mannermaa huvitus tõsisemalt soome keelest ja kultuurist juba Eesti iseseisvusaastatel. Tal oli mitmeid soome kirjandustegelastest sõpru, kellega vahetati raamatuid ning korraldati koos kultuurireise Eestis või Soomes. Mannermaa kõige lähedasem soome sõber oli estofiil ja kooliõpetaja Jaakko Valkonen, kelle varaseimad säilinud kirjad pärinevad 1936. aastast.¹³¹

Kirjavahetus katkes 1940. aastal pärast Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt. Saksa okupatsiooni ajal, kui Eesti ja Soome vaheline postiühendus taastus, sai Mannermaa oma päeviku sissekande järgi Valkonenilt ühe kirja – 1. mail 1942. aastal.¹³² Sirje Oleski teatel on säilinud sellest aastast ka paar Elsa Haavisto kirja Eestisse August Annistile ja Aino Kallasele.¹³³ Mannermaa päeviku 1943. aasta 25. aprilli sissekandest selgub, et ühendust Eesti ja Soome vahel lubati paraku väga lühikest aega 1942. aasta kevadel: “Kirjutasin ka kohe vastuse ja ruttasin postkontorisse ära andma. Kuid seal öeldi, et neil pole veel mingit korraldust selliseks kirjavahetuseks. Käisin küsimas veel vähemalt neli korda. Viimaks 14. mail oli korraldus tulnud ülemalt poolt ja mu kiri võeti vastu ja loodetavasti jõudis ka sõbrale kätte. See oli ka ainuke kiri, mille sain saata Soome, sest pea katkes Eesti-Soome vaheline kirjavahetus “tehnilistel põhjustel” ja on seda siiani.”¹³⁴ Seni pole teada, kas 1943.–1944. aastal erakirjavahetus Eesti ja Soome vahel taastus.

Teise maailmasõja ajal ei saanud Mannermaa enam ka uuemat soome kirjandust. Nii kirjutas ta 25. aprillil 1943. aastal oma päevikus: “Hakkasin pidevalt ostma “Revaler Zeitungi” üksikuid numbreid, kuna sääl on ilmuma hakanud soome kirjaniku Helvi Hämäläineni romaan “Küla

¹²⁹ Heikki Rausmaa, *Tuglase leek loidab: Tuglase Seltsi ja soome-estisuhete ajalugu* (Eesti Keele Sihtasutus, 2008), 20.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Anu Raudsepa erakogu.

¹³² *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*, 1.

¹³³ Olesk, *Tõdede vankuval müüril*, 178.

¹³⁴ *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*, 1.

põleb”.¹³⁵ Kuna juba kolm aastat pole saanud soome uut kirjandust lugeda, siis ei jäänud muud abinõu, kui saksa lehe kaudu saksa tõlkes soome teost lugeda.”¹³⁶

Kusta Mannermaa ja Jaakko Valkoneni kirjavahetus taastus hiljemalt 1945. aasta lõpus. Mannermaa päeviku sissekanne 30. märtsist 1946 kirjeldab kirjavahetuse algust järgmiselt: “Sain paar päeva tagasi Soomest sõbralt kirja, mis oli kirjutatud 26. veebruaril, muille jõudis aga kätte 27. märtsil. Minu kiri aga, mille ma kirjutasin detsembri lõpul,¹³⁷ oli talle kätte jõudnud 23. veebruaril, niisiis ligi kahe kuu pärast. Küll aga on pikaldane teekond!”¹³⁸ Esimene säilinud Valkoneni kiri pärineb 22. aprillist 1946. Ta kirjutab optimistlikult, uskudes “uude tulevikku ja uude Eestisse, kus vabadus ja õiglus kunagi võidavad”.¹³⁹ On väga üllatav, et selliste mõtetega kiri adressaadini jõudis. Võimalik, et selles mängis rolli tsenseerijate soome keele nõrkus. Glavliti jaoks oli sel ajal tõsiseks probleemiks rootsi, soome ja inglise keele oskajate nappus tsensorite seas.¹⁴⁰

1946–1949 kirjutab Jaakko Valkonen Mannermaale sellest, et Soomes ilmub palju raamatuid, on tulnud uusi kirjanikke ja on “lausa kirjanduse kuldaeg”.¹⁴¹ Näitena uutest raamatutest kõneles Valkonen Soome helilooja Kosti Vehaneni (1887–1957) raamatust “Rapsodia elämästä” (1944), lubades,

Joonis 7. Jaakko Valkonen 1948. aastal. Anu Raudsepa erakogu

¹³⁵ Helvi Heleene Hämäläinen (1907–1998) romaan “Kylä palaa” (tõlkes “Küla põleb”) ilmus 1938. aastal.

¹³⁶ *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*.

¹³⁷ 1945. aastal.

¹³⁸ *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*, 204.

¹³⁹ Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 22.04.1946.

¹⁴⁰ RA, ERAF.95.1.356: Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse EK(b)P algorganisatsiooni parteikoosolekute protokollid 1.01.1946–31.12.1946, 11p.

¹⁴¹ Jaakko Valkoneni kirjad Kusta Mannermaale, 22.04.1946, 04.08.1946, 02.02.1947, 25.11.1948, 17.12.1949.

et saadab selle talle “kui kunagi teed avanevad”.¹⁴² Ta kirjutas hiljemgi, et on ostanud ka Kusta Mannermaale raamatuid, aga “kuna postisaatmises oli ajutine katkestus, siis jäid need saatmata”.¹⁴³ Stalini ajal ei lubatudki pakkide saatmist Eesti ja Lääne vahel.

Mannermaal püsisid kontaktid Jaakko Valkoneniga veel 1949. aastal.¹⁴⁴ Valkonen meenutas soojalt Eestis veedetud suvesid, mis olevat nüüd “vaid head õnnelikud mälestused”.¹⁴⁵ Ta märkis 1949. aasta aprillis, et “kui maailm oleks selline, nagu ta oleks pidanud olema, siis tuleks ta suurima hea meelega jälle Eestisse suvitama”.¹⁴⁶ Viimase säilinud kirja 1949. aastast on Jaakko Valkonen kirjutanud 17. detsembril. Ta lõpetas oma kirja sõnadega: “Kuule vennake, olen sageli mõtetes sinuga, tahaks nii väga käia seal. Ehk me kohe saamegi reisida, kui see rahutu maailm muutub rahulikumaks.”¹⁴⁷ Valkoneni 1949. aasta kirjadest selgub, et Mannermaa talle enam sel aastal ei kirjutanud.

Sarnaselt kontaktide taastumisega väliseestlaste ja kodueestlaste vahel taasloodi kontaktid 1956. aastast ka Eesti ja Soome vahel. See sai võimalikuks tänu uutele tuulele Nõukogude Liidu välispoliitikas. Esimeste sammude seas sõlmiti 1955. aastal Soomega teaduslik-tehnilise koostöö leping.¹⁴⁸ Kusta Mannermaa kirjutas 15. märtsil 1956 oma päevikus: “Nädal tagasi külastasid Eestit kaks soome õpetlast. Huvi nende vastu oli muidugi väga suur, sest vist viieteistkümne aasta jooksul polnud soomlasi meil käinud. Tutvumisõhtul Ülikooli aulas oli rahvast murruna. Oli esitatud ka ettekandeid isetegevuslastelt-üliõpilastelt. Aga mitmed numbrid olevat olnud väga madala väärtusega, mida mujal maailmas vaevalt ülikooli külaliste vastuvõtul oleks ette kantud.”¹⁴⁹ Ajakirjanduses sellest veel ei kirjutatud. Esimest korda kajastati meedias soome üliõpilasdelegatsiooni külaskäiku Tallinna ja Tartusse sama aasta oktoobris.¹⁵⁰

Soome kirjasõna ilmus Mannermaa andmetel müüki 1958. aasta alguses: “Sel aastal tuli müügile ka Soome kommunistlik ajaleht “Kansan Uutiset”.

¹⁴² Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 22.04.1946.

¹⁴³ Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 02.02.1947.

¹⁴⁴ Jaakko Valkoneni kirjad Kusta Mannermaale, 06.04.1949 ja 17.12.1949.

¹⁴⁵ Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 06.04.1949.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 17.12.1949.

¹⁴⁸ Rausmaa, *Tuglase leek loidab*, 22.

¹⁴⁹ *Kusta Mannermaa päevik 1943–1959*, 345–346.

¹⁵⁰ S. Kuulpak, “Külalised Soomest”, *Noorte Hääli*, 13.10.1956; E. Lamberg, “Soome üliõpilased Tallinnas”, *Rahva Hääli*, 13.10.1956; E. Saar, “Soome üliõpilasdelegatsioon saabus Tartusse”, *Edasi*, 16.10.1956; “Hõimurahva üliõpilasdelegatsioon saabus Tartusse”, *Edasi*, 19.10.1956.

Tartu saab seda 10 eksemplari ja leht müüakse silmapilk läbi, nii et ma seda harva olen saanud.”¹⁵¹

Jaakko Valkoneni ja Kusta Mannermaa kontaktid taastusid 1956. aastal.¹⁵² Valkonen oli Mannermaale tänulik eestikeelsete raamatute eest, mis “on mulle väga kallid, aitavad mul keelt säilitada”.¹⁵³ Pole teada, mis raamatuid Mannermaa talle saatis. Mannermaa raamatukogus on aga säilinud terve rida Valkonenilt saadud kirjandust, sh ka 1956. aastal ilmunud Aino Kalda soomekeelne päevaraamat¹⁵⁴ 1958. aasta septembris oli Mannermaa saanud lugeda juba ka Aino Kalda eestikeelset “Hinge silda”.¹⁵⁵

Mannermaa raamatukogus on alles mitmeid aastatel 1956–1958 ilmunud Soome teoseid, eriti Mika Waltari omi.¹⁵⁶ Waltari teoste üle arutlesid 1956. aastal ka Kusta Mannermaa ja Väino Veemees oma kirjades. Kui Väino Veemees mainis loetud inglisekeelse kirjanduse hulgas “Sinuhet”, siis sai Mannermaa vastata loetud soomekeelsete Waltari teoste kohta. Mannermaale meeldis rohkem “Turms, Kuolemation”, “sest tegevus on meile lähedamal ja nagu kodusem, Vanas Roomas ja Kreekas”.¹⁵⁷ Ta soovitas seda lugeda Veemehelgi.¹⁵⁸ Valkoneni saadetud raamatutest oli kindlasti eriti väärtuslik ja erialaselt vajalik 1956. aasta jõuludeks saadetud Soome kirjanduse ajalugu (1956).¹⁵⁹

Kokkuvõtteks

Sõjajärgsetel aastatel hankisid eksiilajalehed, eriti Eesti Teataja Rootsis ja Eesti Rada Saksamaal, kodumaa kohta teavet peamiselt Nõukogude Eesti ajalehtedest (Rahva Hää!, Sirp ja Vasar jt) ja raadiosaadetest, üksikutel juhtudel ka vabanenud saksa sõjavangidelt ja Nõukogude Eestist põgenenud

¹⁵¹ Kusta Mannermaa päevik 1943–1959, 353.

¹⁵² Jaakko Valkoneni kiri Kusta Mannermaale, 24.09.1956.

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ Aino Kallas, *Päiväkirja vuosilta 1927–1931* (Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 1956).

¹⁵⁵ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemhele, 06.09.1958.

¹⁵⁶ Nt Mika Waltari, *Turms, Kuolemation: hänen mainen elämänsä noin 520–450 e.Kr. kymmenenä kirja* (Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1956); Marian Anderson, *Oi Herra, mikä aamu: omaelämäkerta* (Helsinki, Kustannusosakeyhtiö Tammi, 1957); Mika Waltari, *Feliks onnelinen* (Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1958).

¹⁵⁷ Kusta Mannermaa kiri Väino Veemhele, 18.10.1956.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ Haila-Kauko Heikkilä, *Suomalaisen kirjallisuuden historia* (Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otavan kirjapaino, 1956).

eestlastelt.¹⁶⁰ 1956. aastal avaldas õigusteadlane Aleksander Kaelas niiviisi isegi Stockholmis raamatu “Okupeeritud Eesti”.¹⁶¹ Niiviisi saadi Eesti olukorrast teatav üldpilt, aga kodueestlaste endi arvamused jäid teadmata.

Erakirju on sõjajärgsel kümnendil eksiilajakirjanduses infoallikana väga harva tsiteeritud, sest kirjavahetus Eestiga oli Stalini ajal äärmiselt piiratud ja kontrollitud. Erinevalt senistest seisukohtadest võib oletada, et kodu- ja pagulaseestlaste kontaktid olid juba 1940. aastate teisest poolest varasemast hoopis tihedamad. Samuti olid ametlike kanalite kaudu alles vähemalt üksikud sidemed eesti ja Lääne kultuuritegelaste vahel. Eraisikute tasandil Nõukogude Eesti ja Lääne vaheliste kontaktide loomine või taastamine algas Teise maailmasõja lõpus. Kusta Mannermaa kirjavahetus aitab sellesse küsimusse rohkem selgust tuua. Mannermaa taastas 1945. aasta lõpul kõigepealt kirjavahetuse estofiilist soome kooliõpetaja Jaakko Valkoneniga. Kui seoses reprimatsioonipoliitikaga lubati kodu- ja pagulaseestlaste suhtlemist kirja teel, kirjutas ka Mannermaa õepoeg Väino Veemee Bonnist Eesti sugulastele. 1949. aasta suurküüditamise eel keelati kodumaalt kirjade saatmine Läände ning kodu- ja pagulaseestlaste kirjavahetus katkes. Nüüd oli ka Läänes elavate sugulastega ühenduses olek liiga ohtlikuks muutunud. Seda, et välismaalt jõudis Eestisse kirju siiski veel 1949. aasta lõpuni, tõendavad Soomest saabunud Jaakko Valkoneni kirjad.

Enesetsensuuri kasutades oli võimalik pidada kirjavahetust isegi stalinismi perioodil, peites ridade vahele olulist informatsiooni. Seda võisid mõista ainult üksteisele väga lähedased inimesed, kes teadsid vajalikku tausta. Perekondlikud sidemed andsid hingejõudu nii Eesti jaoks kõige raskemal, sõjajärgsel stalinlike repressioonide ajal kui ka hiljem. Seepärast püüti hoolimata Nõukogude võimu takistustest hoida ühendust kodumaal ja Läänes elavate sugulaste ja sõpradega ning hoida end kursis üksteise elukäikudega.

Mannermaa kirjades Läänes elavate sõprade ja sugulastega arutleti peamiselt kirjanduse üle. See näitab kirjasõna olulisust vaimsel enesesäilitamisel. Euroopa kultuuriruumis oli väga raske elada isoleeritult, teadmata midagi muu maailma kultuurielust. Kodumaale jäänud eestlastele oli aga veelgi tähtsam teada, et vabas maailmas jätkub eesti keele ja kultuuri edendamise. Vaimse vastupanu ja enesesäilitamise jaoks oli oluline iga

¹⁶⁰ Näiteks põgenes 1950. aasta kevadel Stockholmis Nõukogude sõelaevalt Tosno eestlane Enno Kustin. Temalt saadud info avaldati ajalehes Eesti Teataja 13.05, 20.05, 27.05, 03.06.1950.

¹⁶¹ Aleksander Kaelas, *Okupeeritud Eesti* (Stockholm: Eesti Rahvusfond, 1956).

infokild vaba maailma kultuuri kohta, eriti aga raamatud. 1940. aastate teisel poolel polnud lubatud saata raamatuid Eestisse ega sealt välja. Mannermaa kirjavahetuses kõneldi aga nii pagulaskirjandusest ja uuemast Soome kirjandusest kui ka Nõukogude Eestis neil aastail avaldatud eesti algupärasest kirjandusest ja eesti keelde tõlgitud teostest. Kirjavahetuse taastumisel liberaliseerunud oludes 1950. aastate keskpaigast algas üle kümne aasta taas ka raamatute saatmine. Hiljemalt 1958. aastal, aga tõenäoliselt juba mõni aasta varem, hakkas eesti kultuuritegelasteni Nõukogude Eestis jõudma pagulaskirjandust. Seejuures viitavad mitmed allikad 1955. aastast 1958. aasta alguseni erandlikult vabamatele oludele võrreldes hilisemate aastatega. Seda ära kasutades õnnestus välisriigi kodakondsusega pagulaseestlastel mõningatel juhtudel isegi oma sugulasi Eestist välja nõuda.¹⁶²

Tänapäeval võime vaid aimata, kuidas tollal üksteist vaimselt toetati, et hoida lootust Eesti paremale tulevikule. Kusta Mannermaa oli üks Eestile ja eesti kultuurile pühendunud eestlasi. Tema puhul on tähenduslikud EELK Saarde kirikuõpetaja Agu Põllu sõnad 1959. aasta sügisel: “Praegusel rahu- ja tõttaval ajal on niisuguste inimeste seltskond iseäranis väärtuslik.”¹⁶³

ABSTRACT: Private letters between Estonia and the West as an information source from Stalinism to the start of the post-Stalin thaw, 1946–1959

After the Second World War, the Iron Curtain isolated Estonia from the rest of the world for a long time, separating many Estonian families from one another. Up to 80,000 Estonians fled from Estonia to the West due to the Second World War. Information on Estonia and the West was distorted by way of propaganda and censorship until the end of the Soviet occupation. The situation was at its most complicated during the Stalinist years, when information and the movement of information were controlled particularly stringently.

¹⁶² Näiteid Eestist välismaale lubatud sugulastest: 1956. aasta lõpus Maria Randlepp, Anna Leemet, Miili Toom (*Eesti Teataja*, 12 (1956)); 1958. aasta veebruaris 14-aastane Maria Milk (*Eesti Teataja*, 2 (1958)).

¹⁶³ Agu Põllu kiri Ilse Veemehele, 17.09.1959.

The only possible communication channel between Estonia and the West for private individuals during the era of totalitarianism was the exchange of letters, and even this was exceedingly restricted and controlled. The unique correspondence between Kusta Mannermaa (1888–1959) and his nephew Väino Veemees (1919–1987) and a friend named Jaakko Valkonen (1891–1968), who was a schoolteacher in Finland, inspired the writing of this article. Nearly 80 letters from the years 1946–1959 have been examined. The primary aim of this study is to identify how opportunities for relaying information between Estonia and the West were already sought and found during the post-war decades regardless of censorship, and what the important themes were. Thematically speaking, three main themes are focused on: the establishment, disruption and restoration of written contacts between Estonian war refugees and Estonia; Estonian expatriate literature in Kusta Mannermaa's private letters, and his cultural contacts with the Estophile Finnish schoolteacher Jaakko Valkonen in 1946–1959.

During the post-war years, expatriate newspapers, including especially the *Eesti Teataja* [Estonian Gazette] in Sweden (starting from 1944) and the *Eesti Rada* [Estonian Path] in Germany (starting from 1945), obtained information on the Estonian homeland primarily from newspapers in Soviet Estonia (*Rahva Häääl* [the People's Voice], *Sirp ja Vasar* [the Sickle and Hammer], and others) and from radio broadcasts, in isolated cases also from released German prisoners of war and Estonians who had escaped from Estonia, and very rarely from private letters. Unlike previously held viewpoints, it can be assumed that contacts between Estonians in the Estonian homeland and expatriate Estonians were already altogether closer starting in the latter half of the 1940s. Kusta Mannermaa's correspondence helps to bring more clarity to this question. First of all at the end of 1945, he revived his correspondence with the Estophile Finnish schoolteacher Jaakko Valkonen. Contacts between Finnish and Estonian private individuals had been prohibited since the summer of 1940 in connection with the annexation of Estonia by the Soviet Union. The occupying German authorities permitted the exchange of letters for only a short period of time in the spring of 1942. When communication by way of letters was allowed between Estonians in the Estonian homeland and expatriate Estonians in connection with the repatriation policy, Väino Veemees also wrote from Bonn to his relatives in Estonia. Namely, the greater portion of Estonians who had reached the West from Estonia (up to 40,000) were located in the occupation zones administered by the Western Allies in Germany after the war. More than 30,000 of them were living in the so-called displaced persons

(DP) camps that had been established by the Allied military authorities or the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA).

The postal system had ceased to operate in Germany at the end of the war until the American military administration allowed country-wide postal deliveries to resume there at the end of October, 1945.

Prior to the mass deportation of 1949, the sending of letters from the Estonian homeland to the West was banned, and correspondence between Estonians in the Estonian homeland and expatriate Estonians was cut off. Letters from Finland reached Estonia at least until the end of 1949. Contact between Estonians living on either side of the Iron Curtain was interrupted for a lengthy period of time. According to numerous sources, correspondence already started being revived in 1954–1955. The turning point came after the 20th CPSU Congress in 1956, when Stalin's personality cult was denounced.

Correspondence with relatives or kindred spirits living in the West was emotionally necessary on the one hand, but politically dangerous on the other. Yet by using self-censorship, it was nevertheless possible to maintain correspondence even in the Stalinist period by concealing important information written between the lines. Family ties gave strength to the soul at the most difficult time for Estonia during the post-war Stalinist repressions, and later on as well. For this reason, regardless of the obstructions of the Soviet regime, people tried to maintain contact with relatives and friends living in the Estonian homeland and those in the West, and to know about one another's fate.

The importance of the written word in spiritual and intellectual self-preservation has to be stressed. On a spiritual level, it is very difficult to live in isolation in the cultural space of Europe without knowing about cultural life in the rest of the world. Yet it was even more important for Estonians who remained in their homeland to know that the fostering of Estonian culture and language was continuing in the free world. Every fragment of information on culture from the free world, especially books, was important for intellectual and spiritual resistance and self-preservation. It was not allowed to send books to or out of Estonia in the latter half of the 1940s. Mainly literature, including Estonian expatriate literature and newer Finnish literature, as well as original Estonian literature and literature translated into Estonian published in those years in Soviet Estonia, was discussed in Mannermaa's correspondence with the West in those years. It turns out from the current study that information on Estonian expatriate literature, for instance, already reached Estonia ten years earlier than has

hitherto been believed, by 1947 at the latest. How widely this information was known in cultural circles, however, is another question.

The exchange of books with the West was allowed from the mid-1950s. A number of sources refer to the circumstance that the period from the end of 1955 to 1958 was a better time in the postal connection between Estonia and the West compared to the subsequent years. The authorities had not yet managed to update the censorship regulations in the new liberalised conditions. Together with the revival of correspondence under liberalised conditions, the sending of books also began again for the first time in over ten years starting from the mid-1950s. Thus Mannermaa sent Estonian classics to his relatives abroad starting in 1956, for instance new editions of the works of Juhan Liiv and F. R. Kreutzwald. Jaakko Valkonen sent him Finnish literature, for instance books by Mika Waltari, which were immensely popular at that time. In 1958 at the latest, but most likely already a few years earlier, Estonian expatriate literature also reached Estonian cultural figures in the Estonian homeland. Thereat numerous sources allude to exceptionally more liberal conditions from 1955 to the start of 1958 compared to later times. In some cases, expatriate Estonians who had gained citizenship in foreign countries were even able to use this liberalisation of conditions in those years to achieve the release of their relatives from Estonia to the West.

KEYWORDS: Cold War, Correspondence, Censorship, Displaced Persons, Stalinism, Estonian Literature Abroad

ANU RAUDSEPP is Associate Professor at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

---

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51005, Estonia. E-mail: anu.raudsepp@ut.ee

